

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОТОПОНІМІВ

Анотація. У статті розглядаються етапи та деякі аспекти дослідження мікротопонімів, що є важливими для розуміння умов і способів утворення назв.

Ключові слова: мікротопонім, структура, семантика, назвотвірний аналіз, словник мікротопонімів, класифікація.

Лінгвістичне опрацювання українського топонімного матеріалу розпочалося в кінці XIX–на початку XX ст. У зв'язку з цим з'явилася потреба визначення основних аспектів організації та методики ономастичних досліджень, з'ясування предмета топоніміки, методів і прийомів вивчення походження та етимологічного складу топонімного матеріалу; загострилося питання про принципи класифікації топонімів та особливості топонімної деривації. На думку А.О. Білецького, ономастичний матеріал треба досліджувати у зв'язку із загальною історією як мовних, так і позамовних феноменів, оскільки деякі компоненти структури мови щільно пов'язані з розвитком культури [9: 15].

Яскравим відображенням історичних, географічних та культурно-господарських змін будь-якого регіону є мікротопонімія. Виокремити мікротопоніми в самостійну групу дозволяють такі диференційні ознаки, як вузька сфера вживання (в основному в межах одного населеного пункту), утворення переважно на базі місцевої говірки; усне передавання та незафіксованість у письмових джерелах, відносна недовготривалість існування назв, пов'язана зі зміною поколінь мовців, перетвореннями в географічному середовищі, варіативність мікротопонімів, що зумовлюється вищенаведеними факторами. Мета нашої статті – проаналізувати основні етапи та аспекти дослідження мікротопонімів, що є важливими для розуміння умов і способів утворення назв та можуть забезпечити їх комплексне опрацювання.

Початковим етапом будь-якої ономастичної студії є збір матеріалу, що здійснюється двома шляхами: 1) запис топонімів шляхом опитування корінного населення досліджуваної території; 2) вилучення матеріалу з друкованих джерел (карти, метрики тощо). Другий етап А.О. Білецький визначає як локалізацію та хронологізацію [9: 6].

Дослідження мікротопонімної системи окресленої території необхідно розпочинати збором фактичного матеріалу в польових умовах. Його запис проводиться за спеціальною програмою та точно встановленими правилами, де передбачені всі особливості найменувань, що вживаються на обстежуваній території. Це означає, що, крім переліку зафіксованих назв географічних об'єктів, програма повинна забезпечувати додатковий матеріал для достовірного лінгвістичного опису зібраних

топонімів. Такою базовою (напевно, єдиною на сучасному етапі) є укладена на початку 70-их років XX століття “Програма збирання матеріалів для дослідження топоніміки України” К.К. Цілуйка [23]. Майже всі топонімічні дослідження базуються на матеріалах, зібраних саме за цією програмою. Тут охоплені практично всі типи географічних об'єктів, специфічних для території України.

У процесі збору мікротопонімії необхідно врахувати той факт, що поза увагою в цій програмі залишилися назви географічних об'єктів, які, на нашу думку, теж входять до обсягу мікротопонімії регіону: *оромоніми* (назви шляхів зв'язку), *еклезіоніми* (власні назви місць здійснення обрядів, місць поклоніння будь-якої релігії, тобто назви церков, дзвіниць, хрестів, монастирів тощо), частина *ергонімів* – так звані “культурні” назви.

Будь-яка топонімічна студія передбачає два аспекти: синхронний та діахронний. Однак функціонування мікротопонімів на усному рівні та відносна недовготривалість визначає їх аналіз переважно на синхронному зрізі. Тому під час дослідження мікротопонімного матеріалу часто поза увагою залишається порівняльно-історичний аспект (вивчення різних синхронних та діахронних мікротопонімних пластів), який передбачає реконструкцію первинного базового елемента назви (за відсутності прозорості його тлумачення), а також історичний підхід (дає синхронні уявлення про деякі системи назв, характерні для різних періодів в історії окремої мови).

Як відомо, ономастичний матеріал фіксується в усній та писемній традиціях [9: 8]. Усню традицію повинна вивчати діалектологія. Ураховуючи названі домінуючі ознаки мікротопонімів, можемо стверджувати, що незаперечним фактом стає дослідження цих онімів саме на базі місцевих говірок, оскільки зафіксований діалектний матеріал дає змогу з'ясувати всі особливості утворення та функціонування назв.

Тому зауважимо, що для об'єктивного аналізу мікротопонімії на синхронному рівні важливими умовами є: 1) точна фіксація назв методом транскрибування (фонетичною або фонематичною транскрипціями), яка враховувала б усі діалектні особливості (це впливає зі специфіки природи мікротопонімів); 2) фіксація всіх наявних мікротопонімних варіантів (фонетичних, морфологічних, ситуативних тощо), оскільки синхронні варіанти – це

результат і наслідок хронологічних процесів, своєрідне нашарування діакронних варіантів. Практично всі вживані варіанти мікротопонімів є цінним джерелом для вивчення діалектної системи досліджуваного регіону. Ця закономірність пов'язана з творенням мікротопонімів переважно на діалектній основі з подальшим функціонуванням у цьому ж мовному середовищі.

Одним із важливих етапів дослідження мікротопонімії регіону є укладання словника на базі зібраного матеріалу. Укладачі регіональних словників білоруських мікротопонімів вважають за необхідне враховувати ряд факторів: 1) зв'язок мікротопонімів із місцевими географічними термінами; 2) відображення в назвах мікрооб'єктів мовних архаїчних рис; 3) зв'язок мікротопонімів із різними власними назвами; 4) зв'язок мікротопонімів із народними говорами; 5) наявність різних груп мікротопонімів залежно від способів їх творення. На думку згаданих ономастів, це допомагає відобразити перехід загальних назв у власні, показати перенесення назв із одного географічного об'єкта на інший, визначити не лише зв'язок, але й відмінність мікротопонімії від ойконімії, виявляти найменування декількох урочищ одним мікротопонімом тощо [1: 184].

Отже, словникова стаття повинна передбачати відповідь на такі запитання: 1. Яким є мікротопонім (вимова, відмінювання, варіанти)? 2. На якій території функціонує онім? 3. Як утворилась назва, з якого мовного елемента (його значення), яким способом та яких змін зазнала (етапи її розвитку)? На нашу думку, докладні відповіді дозволять здійснити якомога точніший різноаспектний аналіз мікротопонімії будь-якого регіону.

Науково-практичне дослідження мікротопонімів у працях ономастів 50–90-их років ХХ ст. представлене лінгвістичним аналізом структури (структурний поділ на одно- та багатоконпонентні назви з урахуванням формантного членування, структурно-морфологічна характеристика), словотвору, семантики, рідше етимології назв [2-8, 13, 16, 18-20, 24-26 та ін.]. Розгляд мікротопонімів як різновидів топонімів із позицій семантичної, структурної, словотвірної та інших класифікацій допускає В.В. Лучик. На думку науковця, “на відміну від макротопонімів, у мікротопонімії значно чисельнішими й різноманітнішими є семантичні підгрупи, що зумовлюються кількістю й характером мікрооб'єктів [14: 124]”.

У топонімічних дослідженнях активно застосовують поняття “семантика топонімів”, “семантична організація топонімів”, які відображають спектр топонімічних чи топонімоутворювальних апелятивних та пропріальних елементів. Семантичний опис і класифікація топонімів окремих регіонів (географічних, культурно-історичних, етнографічних) дають можливість виявити окремі категорії топонімоутворювальних назв і зробити ряд узагальнень для встановлення певної системності на семантич-

ному рівні. Універсальною базою утворення мікротопонімів є апелятиви та оніми.

Основні семантичні групи мікротопонімів виокремлюються на основі загальнотопонімічних принципів номінації. Зауважимо, що для здійснення семантичного аналізу мікротопонімічного матеріалу показовими є екстралінгвальні фактори (фізико-географічні особливості території, відносно розташування географічних об'єктів, флора, фауна, культурно-історичні перетворення, соціально-історичні формації), які визначили появу та функціонування топоніма. Наприклад, як зауважує В.В. Лучик, із погляду семантичного зв'язку між ойконімами й позамовними чинниками (усього нараховують чотири: три з них становлять суть матеріальної організації навколишнього світу, а четвертий – штучне приписування об'єктам певних уявлень чи зв'язків) найзагальнішою категорією в сучасній ономастиці вважається *принцип номінації*, який ґрунтується на врахуванні визначальних реалій, що впливають на творення назв поселень: “1) антропологічний (людський), який визначає відношення поселення до людини; 2) просторовий, який окреслює поселення стосовно інших географічних об'єктів на певній території; 3) внутрішній, що визначає притаманні поселенню риси як його властивість; 4) ідеологічний, завдяки якому населеному пункту приписуються певні філософські, політичні, правові, моральні, релігійні чи мистецькі погляди (цінності), що характеризують ідеологію відповідного суспільства [15: 93-94]”.

Дослідження семантичного аспекту мікротопонімів дозволяє якісно виконати структурний аналіз, який визначає достовірність назвотвірного аналізу. Останній вимагає виконання таких процедур: 1) визначення назвотвірних моделей; 2) з'ясування базових назв і їх специфіки (відомі чи відапелятивний етимон); 3) аналіз функцій тих формантів, які брали участь у творенні певного типу назв географічних об'єктів.

Важливим для дослідження назвотвірного аспекту мікротопонімів як мовних одиниць є врахування того факту, що різниця між загальними назвами та онімами полягає у зміні значення: апелятиви співвідносні з поняттями, а пропріальні одиниці – з уявленнями. На етапі виникнення назви всі складові елементи сприймаються як уявлення про географічний об'єкт. Людина, пізнаючи навколишню дійсність і намагаючись виділити та індивідуально означити окремі одиниці реальності, називає об'єкти не лише словами, але й словосполученнями, реченнями чи надреченневими комплексами. Основною причиною такого явища є взаємозв'язок та нерозривна єдність кількісних та якісних характеристик предмета, що є об'єктом називання. Визначальною для розуміння природи утворення, функціонування назви є думка К.Й. Галаса про її часові межі, спосіб творення, початкову форму та різні етапи буття: “...вона (назва)... має різні етапи буття, маючи на кожному з них

одну і ту ж сутність при помітних відмінностях у чомусь. Інакше кажучи, виникнувши на певному етапі, назва, не перестаючи бути собою, може зазнавати відповідних змін, які й виражають процес розвитку її від ранішого до пізнішого стану. Тому дуже важливо, щоб явище простежувалось від його виникнення і враховувались ті зміни, яких воно зазнавало, щоб стати тим, чим воно є в даний момент [11: 37]”. Вирішення таких питань дасть змогу з’ясувати, яким способом утворено мікротопонім і за допомогою яких назвотвірних засобів, дозволить виокремити продуктивні назвотвірні моделі та проаналізувати назвотвірний потенціал мікротопонімій регіону.

Потреба етимологічного аналізу мікротопонімного матеріалу визначається передусім значними труднощами у процесі пошуку етимона при частковій та нульовій взаємозалежності назв [17: 14-15]. Є.С. Отін пропонує розрізняти три основні типи топонімних етимонів (залежно від характеру елемента об’єктивної реальності, що відображена в первинному топонімі): 1) предметно зумовлені (відображення будь-якої матеріально вираженої природної, демоїчної чи локальної особливості об’єкта); 2) зумовлені подією (містять відомості про певні події, пов’язані з конкретним географічним об’єктом; реконструкція такої ситуації буває ускладнена тим, що, часто маючи тільки місцевий характер, у народній пам’яті довго не зберігається); 3) ситуативно зумовлені (відображення топонімних ситуацій, взаємодії назв у межах системи) [17: 17].

Найсприятливішими умовами етимологічного аспекту дослідження ономастичного матеріалу А.О. Білецький вважає: а) зв’язок із апелятивною лексикою певної мови чи певної групи споріднених мов чи певної мовної сім’ї, який устанавлюється або відновлюється на основі вивчення історичного та діалектного словотворення конкретної мови або відповідних мов; б) структурний характер досліджуваного ономастичного елемента (наявність у ньому, крім основних лексичних, ще й словотворчих морфем, афіксації); в) наявність фонетичних, фонеморфологічних, графічних і орфографічних варіантів досліджуваного елемента (відповідно – синхронічних та діахронічних), що піддається незаперечній ідентифікації [9: 10].

Характер відношень між базовими назвами та утвореними від них ономастичними елементами А.О. Білецький визначає як первинні зв’язки (апелятиви > ономастичні елементи), оскільки в ономастиці відомий і зворотний процес (ономастичні елементи > апелятиви), який презентує вторинні зв’язки [9: 11]. Межею етимологічного дослідження будь-якої ономастичної одиниці, на думку науковця, є встановлення його безперечного зв’язку з первісним апелятивним елементом [9: 15].

На основі узвичаєних принципів лінгвістичного аналізу топонімного матеріалу будуються різні класифікації. Поділ на можливі групи (семантичні, мотиваційні, назвотвірні тощо) залежить від типу

аналізованих назв географічних об’єктів, характеру принципів номінації та умов, за яких відбувався процес найменування.

Перші спроби класифікувати ономастичний матеріал були ще у другій половині ХІХ ст. (Ф. Міклошич, Ф. Палацький). Поділ назв відображав два екстралінгвальні чинники: людський (топоніми, похідні від власних назв людей) та природний (топоніми, похідні від загальних назв, що вказували на географічну характеристику території). Названі основні критерії стали базовими для функціонування класифікації, іменованої в науковій літературі як лексико-семантична.

На сучасному етапі класифікація назв за “семантикою твірної основи” теж передбачає поділ на відонімну (відантропонімні, відтопонімні назви тощо) та відапелятивну (назви, пов’язані з флорою, фауною, рельєфом, властивостями об’єкта, ремеслами регіонів, сільськими промислами тощо) групи топонімів. Аналіз семантики твірної основи дозволяє класифікувати географічні назви й за мотиваційною ознакою (характер відношення між назвою та денотатом на момент утворення топоніма). Структурна класифікація представлена в науковій літературі, як правило, трьома основними групами: прості назви, складні (утворені словоскладанням і такі, що складаються з основи та суфікса), складені назви (такі, що утворилися словосполученням) [8: 126]; одно- та багатокомпонентні. Словотвірна класифікація топонімного матеріалу відображає характерні різновиди способів топонімної деривації.

У кінці ХХ–початку ХХІ ст. з’явилися якісно нові класифікації, що засвідчують спробу дослідників створити форму єдиної класифікації, побудованої на основі синтезу двох і більше аспектів дослідження топонімів. Так, за переконаннями М.М. Торчинського, “послідовно, повно й комплексно визначити семантику твірних основ ойконімів та способи перетворення їх у власні назви поселень дозволяє поєднання трьох класифікацій: а) словотвірної (визначається, за допомогою яких словотвірних способів твірне слово стало назвою поселення); б) за типом лексичної деривації (визначається семантика твірної основи); в) лексико-семантичної (визначаються відношення між ойконімом і денотатом, які виникали при номінації).

Тому таку класифікацію також можна назвати екстралінгвальною, мотиваційною, каузальною. Інакше кажучи, суть лексико-семантичної класифікації ойконімії полягає у визначенні первинної, етимологічної семантики назви... [22: 206]”. Такий підхід до аналізу топонімійних одиниць реалізовано в дисертаційній роботі науковця [21]. Наприклад, аналіз географічної назви за мотиваційною ознакою дозволив М.М. Торчинському визначити такі основні групи ойконімів: локативні, квалітативні, першопоселенські, посесивні, родові, патронімічні, меморіальні, емоційно-експресивні. Аналізована класифікація вже знай-

шла застосування в пізніших працях дослідників [12].

У дисертації Д.Г. Бучка [10] запропоновано словотвірну-структурну класифікацію українських ойконімів, відмінну від семантичної класифікації В. Ташицького та структурної С. Роспанда. Тут враховано дворівневий характер деривації в ойконімії (новий підхід до словотвірного аналізу назв поселень), а також семантично-словотвірну структуру базових назв ойконімів та словотвірну структуру самих ойконімів. Тому надійним підґрунтям та класифікаційною схемою для лінгвістичного аналізу ономастичного матеріалу за структурними, семантичними та назвотвірними ознаками, на думку Д.Г. Бучка, є словотвірну-структурна класифікація українських ойконімів. Зокрема, у процесі аналізу ойконімів враховуються такі фактори: дворівневий характер деривації назв, семантично-словотвірна структура базових назв онімів та назвотвірна структура самих онімів. З огляду на це, усі ойконіми ономаст поділяє на дві великі групи: 1) первинні; 2) вторинні. Базовими назвами як первинних, так і вторинних онімів можуть бути антропоніми, топоніми, мікротопоніми або апелятиви. Їх аналіз науковець здійснює в межах конкретної ойконімної моделі [10].

Отже, аналіз мікротопонімного матеріалу на синхронному та діахронному зрізах передбачає такі основні етапи: збір матеріалу, систематизацію, класифікацію та лінгвістичну інтерпретацію за структурно-семантичними, назвотвірними, мотиваційними тощо принципами, опрацювання яких представлено у студіях багатьох ономастів. Важливим для розуміння умов, способів та засобів утворення мікротопоніма є принцип дослідження поетапного творення оніма, який дозволить правильно визначити вихідну структуру або початкову форму буття кожної конкретної назви. Необхідним для визначення та дослідження назвотвірних особливостей мікротопонімів є розуміння власної назви географічного об'єкта як одиниці, що утворилася, функціонує та еволюціонує (проходить різні стадії, змінюючи форму буття) в часі. Тому комплексний мовний аналіз мікротопонімів (етимологічний, структурно-семантичний, мотиваційний, назвотвірний) неможливий без урахування та визначення фізико-географічних особливостей, історії заселення та діалектної строкатості регіону. Саме ці чинники є не лише важливими, але й необхідними умовами утворення, розвитку та функціонування назв, оскільки мікротопонімія будь-якого регіону піддається впливові зовнішніх і внутрішніх факторів як у момент свого створення, так і в період функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамович Е. М. О принципах составления региональных словарей белорусских микротопонимов / Е. М. Адамович // Перспективы развития славянской ономастики. – М., 1980. – С. 180–184.
2. Бабічева О. Л. Назви земельних ділянок Деснянсько-Сеймського межиріччя і їх відображення в мікротопонімії / О. Л. Бабічева // Питання історичної ономастики. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 151–157.
3. Бабичева Е. Л. Этнографический аспект в топоосновах Слобожанщины (на материале земельдельческой лексики) / Е. Л. Бабичева // Студії з ономастики та етимології. – К.: Кий, 2002. – С.7–16.
4. Байцар А. Л. Місцеві географічні терміни Українських Карпат як основа топонімоутворення / А. Л. Байцар, Р. Г. Дзіковський // Тези доповідей науково-практичної конференції „Створення Національного інформаційного банку географічних назв”. – К., 1995. – С. 4–5.
5. Банк М. В. Из спостережень над мікротопонімією Закарпаття / М. В. Банк // Питання топоніміки та ономастики. – К.: Наук. думка, 1962. – С.164–168.
6. Банк М.В. Відображення типів підсічного господарства в місцевій топонімії / М.В. Банк // Тези доповідей та повідомлень (УжДУ) XIX наукової конференції: серія мовознавча. – Ужгород, 1965. – С. 47–53.
7. Банк М. В. Спостереження над мікрогідронімією східного Закарпаття / М. В. Банк // Питання гідроніміки: матеріали III Республіканської ономастичної (гідронімічної) наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 61–67.
8. Беленькая В.Д. Принципы классификации топонимии (на основе географических наименований Англии) / В.Д. Беленькая // Питання ономастики: матеріали II Республіканської наради з питань ономастики. – К.: Наук. думка, 1965. – С.124–129.
9. Білецький А. О. Основи етимологічних досліджень ономастичного матеріалу / А.О. Білецький // Ономастика: Республіканський міжвідомчий збірник. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 3–15.
10. Бучко Д. Г. Ойконімія Покуття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова” / Д. Г. Бучко. – Чернівці, 1992. – 35с.
11. Галас К. Й. Назва як мовна одиниця (на матеріалі української мови): методичні розробки на допомогу студентам I–III курсів філологічного факультету при вивченні курсу сучасної української літературної мови / К. Й. Галас. – Ужгород: УжДУ, 1985. – 46 с.
12. Герета Н. М. Ойконімія північної Хмельниччини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова” / Н.М. Герета. – К., 2004. – 20 с.
13. Горпинич В. О. Сучасні словотворчі тенденції в розвитку мікрогідронімії Сумщини / В. О. Горпинич // Питання гідроніміки. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 99–104.

14. Лучик В. В. Власні назви місцевостей в українській мові / В. В. Лучик // Студії з ономастики та етимології. – К., 2002. – С. 123–127.
15. Лучик В. В. Ретроспективний і перспективний погляди на українську ойконімію та стан її вивчення / В. В. Лучик // *Linguistica slavica: ювілейний збірник на пошану Ірини Михалівни Желєзняк*. – К.: Київ, 2002. – С. 90–95.
16. Масенко Л.Т. К вопросу об оппозиции «верх, гора – низ, долина» в древнерусской топонимии / Л.Т. Масенко // *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: збірник наукових праць*. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83–88.
17. Отин Е. С. О природе топонимического этимона / Е. С. Отин // *Питання сучасної ономастики*. – К.: Наук. думка, 1976. – С.14–19.
18. Поляруш Т. І. З історичної мікротопонімії північно-східного Лівобережжя (лексико-семантичні моделі) / Т.І. Поляруш // *Питання історичної ономастики*. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 131–133.
19. Поляруш Т. І. Мікротопонімія і місцевий лінгвальний контекст / Т.І. Поляруш // *Studia Slavistica. Ономастика. Топоніміка [Текст]: зб. наук. пр.; [упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Джоганик]*. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2009. – Випуск 10. – С. 372–383.
20. Смаль О.Л. Мікротопоніми Лівобережжя Києва (матеріали до “Історико-етимологічного словника топонімії Києва”) / О.Л. Смаль // *Студії з ономастики та етимології*. – К., 1998. – С. 154–163.
21. Торчинський М. М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова” / М.М. Торчинський. – К., 1993. – 23с.
22. Торчинський М. М. Лексико-семантична структура назв поселень Південно-Західного Поділля / М. М. Торчинський // *Студії з ономастики та етимології*. – К., 2002. – С. 206–215.
23. Цілуйко К. К. Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України / К. К. Цілуйко. – К., 1962. – 21с.
24. Черепанова Е. А. Микропонимия Восточного Полесья как источник изучения диалектной лексики / Е. А. Черепанова // *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: тези доповідей та повідомлень*. – Житомир. – 1983. – С. 280–282.
25. Черняхівська Є.М. Складні топонімічні назви / Є. М. Черняхівська // *Питання українського мовознавства*. – Львів: Вид-во Львівського унту, 1962. – Кн. 5. – С. 141–149.
26. Чумак В. В. Мікротопонімія села Плоскої Балтського району на Одещині / В. В. Чумак // *IV Республіканська ономастична конференція: тези наукових доповідей*. – К., 1969. – С. 65.

Veronica Banyoi

Some aspects of microtoponyms research

Summary. The article deals with the analysis of the different phases and some aspects of research of microtoponyms, important for understanding of conditions, ways of microtoponym creation.

Key words: microtoponym, structure, semantics, name-forming analysis, microtoponymic dictionary, classification.

Одержано 15.06.2015 р.